

система, якщо дотримуватись єдиних освітянських вимог під контролем держави. Зрозуміло, що державна складова такої системи має переважати, а підготовка фахівців за кошти держави - бути головним інструментом регулювання в системі "вища освіта - ринок праці".

Зважаючи на вищесказане, ми вважаємо, що застосування державою методів економічного регулювання потоків бюджетного фінансування вищої освіти (персоніфіковане фінансування, субсидування на поворотній основі, надання грантів, позик і кредитування) дозволяє ринковими засобами переключити діяльність вищих навчальних закладів із задоволення, насамперед, власних інтересів на задоволення інтересів замовників освітянських послуг - особи, держави та роботодавців. А для стабільного фінансового забезпечення закладів освіти України поряд із бюджетним асигнуванням слід активніше залучати кошти інших джерел фінансування.

Джерела та література:

1. Верба Д. Система освіти в Швеції // Україна: аспекти праці. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. - 2002. - № 1. - С. 38.
2. Клаус Хюфнер Управління фінансування вищої освіти в Німеччині // Вища школа. - 2005. - № 6. - С. 97-117.
3. Кремень В.Г. Вища освіта України і Болонський процес. К., 2004. - 384 с.
4. В.Новиков, П.Левін. Фінансово-кредитні аспекти розвитку професійної освіти на постболонському просторі // Економіка України. - 2006. - № 9. - С. 64 - 73.
5. Federal Student Aid / www.ed.gov/studentaid
6. Finances of the Nation 2003, p. 10:22
7. Human development report 2001. New York, Oxford University Press,2001. - 264р., с.114.
8. Statistical Abstract of the United States 2002, p. 165. Wash., 2003.
9. www.osvita.org.ua

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПАМ'ЯТОК КУЛЬТОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ У 1960 -х РОКАХ В УКРАЇНІ

Українська церковна архітектура має тисячолітні мистецькі традиції. Ряд видатних споруд церковної архітектури стоїть на рівні найвидатніших досягнень світового мистецтва. Це зумовлює важливість дослідження проблем збереження церковної спадщини як складової частини культури минулого.

Мета дослідження полягає в тому, щоб виявити особливості державної політики щодо культових пам'яток у 60-70-х рр. ХХ ст. через призму висвітлення напрямків діяльності органів державної влади.

На сьогодні кількість праць, присвячених проблемі, яка досліджується, порівняно незначна. Це пов'язано з тим, що в радянській історичній науці панувала концепція, що визначала церкву й релігію як вороже явище. Досліджувана проблема розглядалася в контексті культурної політики, а все, що робилось у країні комуністичною партією і державою у цій сфері, зображувалося як зразок досконалості демократії [8,12,13,36].

Із проголошенням незалежності України вітчизняна історіографія цілком відмовилася від ідеологічних установок і з нових позицій підійшла до оцінки післявоєнного періоду. Поряд із плідним розробленням питань державно-церковних відносин багато аспектів практичної діяльності радянської держави щодо культових

пам'яток належить до числа мало вивчених історичною наукою [4,7,16,18].

На думку І.Дзюби, в Україні доба від 1920-х років до горбачовської „перебудови» минула під знаком свідомого, планового нищення пам'яток церковної архітектури: „Відповідно до визначальних засад функціонування комуністичного режиму централізовано встановлювалися і „спускалися на місця» плани закриття і нищення храмів” [6, с.17].

Аналогічної думки про нищення храмів із ідеологічних міркувань дотримується В.Вечерський. Дослідник вважає, що серед об'єктів архітектурної спадщини найбільше потерпіли об'єкти церковної та фортифікаційної архітектури, визначає специфіку втрат у регіональному та хронологічному аспектах [1, с.5].

У радянському суспільстві ситуація у релігійній сфері в 60-70-х роках, на думку М.І.Одинцова, визначалася значною мірою саме тим розумінням місця та ролі атеїзму, яке склалося на початку 60-х років. Головним важелем формування науково-атеїстичного світогляду визнавалася атеїстична робота. А найближчою програмною метою оголошувалося будівництво суспільства без релігії [15, с.65].

За двадцять післявоєнних років у республіці за різними мотивами було знято з реєстрації 5231 православну церкву та молитовний будинок. Наймасовіший характер зняття з реєстрації релігійних громад та церков мав місце в 1960-63 рр. [21, с.55].

За період із 1 січня 1959 року по 1 січня 1963 року в республіці припинили діяльність 3146 церков і молитовень, що становило 37,1 % від їх загальної кількості. В тому числі по роках: у 1959 р. – 262, в 1960 р. – 747, в 1961 р. – 993, в 1962 р. – 1144 [31, с.48].

На початку 60-х років, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 14 червня 1961 року “Про виключення із списку пам'ятників архітектури УРСР об'єктів, які не мають визначної цінності”, в Українській РСР було проведено необґрунтоване скорочення списку архітектурних пам'яток, що перебували під охороною держави. Всього по Україні з 467 діючих церков-пам'яток архітектури було знято з обліку 158 [22, с.5].

На території Чернігівської області в 1961 р. налічувалося 150 пам'ятників архітектури, якими в переважній більшості були церковні споруди. Їх відбудова, ремонт і реставрація планувалися Держбудом УРСР. Витрати необхідних коштів на ремонт і реставрацію архітектурних пам'ятників включали в місцевий бюджет.

Та місцевий облвиконком неодноразово порушував клопотання перед Держбудом УРСР про припинення витрат коштів на реставрацію „під виглядом пам'ятників архітектури випадкових, низької художньої цінності церковних будівель”. До таких ними був віднесений і відомий пам'ятник архітектури - П'ятницька церква XII ст., що перебувала в особливому списку пам'яток архітектури СРСР загальносоюзного значення: „Ми просимо дозволу на припинення всяких робіт по дальшій відбудові П'ятницької церкви і ліквідації її взагалі. Якщо П'ятницька церква буде залишена, то вважаємо за доцільне розібрати дзвіницю церкви та огорожу” [32, с.91-93].

17 лютого 1961 р. відбулося засідання Науково-методичної ради по збереженню пам'ятників архітектури при Президіуму АН УРСР, на якому розглядалося питання про історичну та художню цінність пам'ятника української архітектури - дзвіниці 1806 р. при П'ятницькій церкві в місті Чернігові. У протоколі засідання зазначалося: „Рішення про культурну цінність дзвіниці П'ятницької церкви, вироблене в 1956 році кваліфікованою комісією і стверджене Радою Міністрів УРСР про прийняття цього пам'ятника на державну охорону, не повинне бути відмінене.

Клопотання Чернігівського облвиконкому спрямовані на руйнування історично цінного архітектурного ансамблю і у випадку здійснення було б нічим не виправданою втратою історико-художніх і матеріальних цінностей” [32, с.94].

Та головна лінія держави щодо «релігійної сфери» залишалася усталеною. В.О.Пашенко зазначає, що в 1960-х роках руйнування церкви продовжувало

залишатися самоціллю для партійно-державних органів [16, с.167]. Тож у наступні роки битва з „архітектурними зайвинами” продовжувалася.

Із 1962 р. були різко знижені асигнування на відбудовні й реставраційні роботи з усіх видів пам'яток культури, скорочений інспекторський склад державних органів охорони пам'яток і штат сторожової охорони [23, с.130].

Зрозуміло, що це призводило до неминучого руйнування пам'яток.

Радою Міністрів УРСР того ж року була створена комісія по обстеженню історико-архітектурних пам'ятників, які перебували під державною охороною, та обґрунтуванню необхідності віднесення того чи іншого об'єкта до списку пам'ятників. За матеріалами комісії Рада Міністрів УРСР прийняла постанову від 24 серпня 1963 р. № 970 “Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР”, якою затвердила в списках пам'ятників архітектури 864 комплекси, або 1215 споруд. Для порівняння - у списки, затверджені постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1956 р. № 320, було занесено 2058 споруд. Таким чином, на підставі проведеної роботи 843 споруди були зняті з-під державної охорони [33, с.192,193].

У Чернігівській області постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1962 р. №320 в списках пам'ятників архітектури, що перебували під охороною держави, було затверджено 136 споруд. У 1963 р. із цих списків виключили 32 споруди і затвердили по області 104 споруди як пам'ятники архітектури [33, с.194].

Діючий в УРСР список пам'яток архітектури, які перебували під державною охороною, затверджений рішенням Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р., не включав багатьох цінних у художньому та історичному відношеннях кам'яних споруд XII-XVII ст. й пам'яток народного зодчества [23, с.172].

Виконуючи наказ міністра культури СРСР № 269 від 2 червня 1962 р. “Про заходи по охороні художніх цінностей пам'яток літератури і творів прикладного мистецтва в діючих церквах, соборах та інших культових спорудах”, Міністерство культури УРСР і Держбуд УРСР організували перевірку всіх споруд, виключених із списків пам'яток архітектури. Комісії обстежили культові споруди з метою виявлення цінних творів живопису, скульптури і високохудожньої різби по дереву.

Найцінніші художні твори були взяті на державний облік і передані міськими радами депутатів трудящих у музеї для використання в експозиційних і науково-дослідницьких роботах [26, с.4,5].

Під час „перевірних” кампаній мали місце випадки розкрадання і безконтрольного вивозу творів давньоруського живопису, стародрукованих книг, творів прикладного мистецтва, які перебували в церковних приміщеннях - пам'ятниках культури. Інцеденти такого роду свідчили про недостатній контроль відповідних органів за збереженням цінностей, про порушення порядку їх обліку.

Дослідники відзначають, що ситуація дещо змінилася на краще в післяхрущовську епоху [18, с.297].

У зв'язку з необхідністю впорядкування справи обліку, встановлення суворого порядку вивозу історико-художніх творів Міністерство культури СРСР розробило інструкцію по виявленню, обліку та збору творів давньоруського мистецтва (затверджена заступником міністра культури СРСР А.Кузнецовим 16 жовтня 1964 р.) [24, с.30].

Інструкцією передбачалася організація Міністерством культури СРСР і його закладами щорічних експедицій для виявлення, обліку та збору творів давньоруського мистецтва. Твори, які мали визначну художню чи історичну цінність, вивозилися у фондові сховища місцевих музеїв, де здавалися по акту. Вивіз знайдених творів із території області, що досліджувалася, допускався тільки за наявності спеціального дозволу обласного управління культури.

У результаті проведення дослідження пам'яток складався акт із зобов'язанням з боку місцевих органів забезпечити охорону даної пам'ятки.

Унікальні архітектурні пам'ятки, в яких збереглося внутрішнє оздоблення,

відзначалися особливо. Якщо пам'ятка не стояла на обліку, то визначалося її історико-художнє значення і доцільність включення в число пам'яток, що підлягають державній охороні [24, с.32, 33].

2-3 червня 1965 року відбувся пленум науково-методичної ради по охороні пам'яток культури Міністерства культури СРСР, у ході якого зазначалося, що за післявоєнний період Радянською державою здійснені різносторонні роботи по відбудові пам'яток, успішно проведені заходи міжнародної кампанії по пам'ятках культури. Разом з тим у справі охорони, реставрації і використання пам'яток культури визнавалися серйозні недоліки: „Багато архітекторів послабили свою увагу до збереження пам'яток архітектури. Замість відбудови історично цінних споруд вони легко мирилися з їх повною втратою або явно ігнорували їх при реконструкції населених пунктів” [23, с.127-130].

Пленум науково-методичної ради постановив: просити Держбуд СРСР і органи в справах архітектури звернути особливу увагу на питання збереження пам'яток культури при забудові та реконструкції міст. Наголошувалося на необхідності проведення в найближчий час невідкладних робіт по консервації творів давнього монументального живопису в пам'ятках архітектури [23, с.135].

У липні 1965 року в Москві відбулася наукова конференція, присвячена проблемам використання історико-художніх пам'яток в ідейно-естетичному вихованні трудящих і ролі добровільних товариств та музеїв у пропаганді й охороні пам'яток культури. В її ході вказувалося, що в ряді міст країни спостерігалися випадки грубого порушення законів про охорону пам'яток культури, зняття з реєстрації цінних історичних об'єктів.

У резолюції конференції зазначалося, що питання про впорядкування державної системи охорони, реставрації пам'яток культури та затвердження нового загальносоюзного законодавства в цій сфері давно назріло і не терпить подальшого відкладання [23, с.89-90].

Із 4 по 22 липня 1965 р. в Україні працювала Комісія Науково-методичної ради по охороні пам'яток культури Міністерства культури СРСР, перед якою стояло завдання вивчити стан справи охорони, використання і пропаганди культурної спадщини й разом із республіканськими організаціями виробити відповідні пропозиції. Усього було обстежено 22359 пам'яток культури [23, с.189].

Ознайомлення із загальним станом справи охорони пам'яток архітектури УРСР показало, що по основних напрямках діяльності в цій справі існували серйозні недоліки.

Комісія вказувала на випадки незаконного розбору пам'яток архітектури, виключених із списків. Так, без жодного вивчення і фіксації було розібрано понад 20 пам'яток, серед яких такі видатні, як дерев'яні храми XVII-XVIII ст. у селі Лишня Київської області, в селі Степань Рівненської області, у селі Руське Поле Закарпатської області, дзвіниця в Івано-Франківську, костюл у Галичі Івано-Франківської області та ін. [25, с.36]

У висновках комісії зазначалося, що для виправлення існуючого становища необхідно протягом 1965-1966 рр. провести роботу по включенню в список пам'яток, які перебували на державній охороні, всіх виявлених і вивчених пам'яток архітектури й затвердити цей список [23, с.172].

Охорона пам'яток архітектури у той час в УРСР покладалася на архітектурно-планувальне управління республіканського Держбуду. Але ніякого спеціального підрозділу, який займався б питаннями збереження пам'яток архітектури, в Держбуді не було створено, і цими питаннями відали одночасно з виконанням інших завдань тільки два співробітники.

У республіці лише в містах Києві, Львові і Закарпатській області існували штатні інспектори з охорони пам'яток архітектури. Внаслідок відсутності нагляду мали місце численні факти порушення правил охорони цінних архітектурно-художніх творів.

Комісія пропонувала в найближчий час установити і затвердити охоронні зони

пам'яток архітектури, налагодити контроль за виконанням правил державної охорони пам'яток культури. Для покращення справи охорони пам'яток в органах культури України передбачалося збільшити число інспекторських одиниць до 28 та виділити для інспекторів службовий автотранспорт.

Роботи по ремонту, консервації і реставрації пам'яток архітектури УРСР проводилися Республіканськими науковими реставраційними майстернями, а у Львівській та Закарпатській областях - Львівським філіалом майстерень. Існуюча система підготовки проектної документації цих областей не на місцях, а в Києві та неналежний архітектурний нагляд призводили до низької культури реставраційних робіт.

Комісія звертала увагу на необхідність укріпити Львівський філіал майстерні архітекторами-проектувальниками, спеціалістами з архітектури західних областей України, створити групу реставраторів монументального живопису і групу з реставрації та консервації пам'яток народного дерев'яного зодчества.

Органам охорони пам'яток давалася вказівка вимагати від користувачів дотримання правил експлуатації згідно з існуючою інструкцією та проведення поточного і капітального ремонтів, притягуючи винних у випадку порушення правил зберігання пам'яток до відповідальності.

У висновках комісії зазначалося, що найкращою формою збереження пам'яток було створення архітектурних заповідників і підготовка пам'яток до музейного показу. Комісія вважала за необхідне ліквідувати існуючу розрізненість системи органів охорони пам'яток культури в Україні і зосередити керівництво цією ділянкою роботи в Міністерстві культури УРСР [23, с.173-178].

У 1965 році в областях почалася робота по складанню додаткових списків пам'яток архітектури, рекомендованих для прийняття під державну охорону.

Постановами ЦК КПУ від 25 серпня 1965 р. і Ради Міністрів УРСР від 28 серпня 1965 р. було створене товариство охорони пам'ятників історії і культури УРСР, покликане вести роботу по широкому залученню радянської громадськості до справи охорони, збереження, вивчення і популяризації історичної та культурної спадщини українського народу [27, с.73].

Я.Дашкевич зазначає, що „відділення Товариства охорони пам'яток історії і культури намагалися правдами і неправдами оберігати пам'ятки, в основному церковні будівлі, від остаточного руйнування. Проте одночасно почався безпрецедентний грабунок пам'яток церковного мистецтва” [5, с.68].

„Пам'ятки продовжують зносити, закон перед вітчизняними варварами в керівній тозі продовжує пасувати, та й слабкий він, цей закон, реставраційний віз тягнеться повільно і односильно”, - наголошує В.Распутін [19, с.25].

Тож цілком поділяємо думку О.О.Нестулі про те, що зі створенням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури ситуація в пам'яткоохоронній справі принципово не змінилася [14, с.157].

На жаль, акценти в охороні та реставрації пам'яток переносилися на новоспоруджені об'єкти. А.І.Косаревський зазначає, що в результаті на унікальні архітектурні культові пам'ятки не вистачало засобів, кваліфікованих робітників, техніки. Вони продовжували руйнуватися, ставали предметом тривалого перепису про доцільність їх дальшого збереження [9, с.20].

Технічний стан багатьох пам'яток архітектури був незадовільний. 539 пам'яток потребували невідкладних заходів по консервації та реставрації. Серед них – колишні монастирі в Густині і Новгороді-Сіверському Чернігівської області, Мгарі Полтавської області, Бердичеві Житомирської області та ін. На їх впорядкування орієнтовно потрібно було 28-30 млн. крб. [25, с.36].

Велику кількість віруючих притягував до себе Володимирський кафедральний собор, розташований в центрі Києва. Собор мав відомі розписи, які були єдиними в країні за своїм характером і унікальними за виконанням.

Від вогкості на стінах сталося здуття основ картин, і вони опинилися в аварійному стані. Масляна кіптява і пил зчищалися обслуговуючим персоналом

без догляду спеціалістів варварським способом. Усе це призводило до руйнування унікальних творів живопису.

Серйозну загрозу загибелі унікальних розписів розуміли віруючі, які з 1962 р. почали звертатися в Держбуд УРСР із проханням розпочати реставраційні роботи. Проте їм весь час відмовляли. Лише після того, як в розгляді цього питання взяли участь відповідальні працівники Ради Міністрів УРСР, Держбуд України запланував проведення реставраційних робіт у соборі на 1966 рік.

Реставраційні роботи передбачалося затягнути на два-три роки, що призвело б до неможливості відправлення церковних служб та дало б слухну нагоду „ліквідувати в центрі Києва великий осередок релігійного одурманювання трудящих» [34, с.37-38].

Конкретніші позитивні зрушення в пам'яткоохоронній роботі відбулися у другій половині 60-х років.

У 1966 р. Держбуд УРСР розробив на 1967-1970 рр. план найневідкладніших першочергових консерваційних та ремонтно-реставраційних робіт по найцінніших пам'ятках архітектури. Зокрема, із 1966 р. розпочалися реставраційно-відбудовчі роботи пам'ятників Києво-Печерського заповідника [35, с.1].

Та для виведення багатьох історичних споруд із аварійного стану засобів, що виділялися, було не достатньо. Із державного бюджету в 1966 р. виділили лише 190 тис. замість 400 тис., заявлених Держбудом [25, с.37].

Відчувалася слабка забезпеченість республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень реставраторами з архітектури і живопису, оскільки жоден із архітектурних навчальних закладів СРСР не мав такої спеціальності, як охорона і реставрація пам'яток архітектури [12, с.3].

Багато об'єктів майже не мали нагляду, і роботи по їх відбудові часто велися на низькому рівні, з втратою історично цінних елементів споруд. Так, внаслідок некваліфіковано проведених реставраційних робіт влітку 1973 року під час бурі завалилася Успенська церква 1686 року в селі Лютенька Лубенського району Полтавської області [2, с.71].

У справі охорони і реставрації об'єктів культової спадщини недооцінювалося значення правил використання історико-архітектурних пам'яток, що призводило до знищення результатів реставрації [26, с.134,137].

Конкретні заходи по збереженню і реставрації пам'ятників архітектури на території республіки накреслила Рада Міністрів УРСР у постанові №125 від 20 лютого 1967 р. “Про стан і заходи по дальшому покращенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії УРСР”. Цією постановою, крім виділених на 1967 р. 86 тис. крб. по республіканському бюджету на ремонт і реставрацію пам'яток, додатково Радою Міністрів з резервного фонду було виділено 200 тис. крб. Із метою покращення державного контролю Міністерству культури УРСР дозволено створити при Київському державному історичному музеї відділ з охорони пам'яток культури, а облвиконкомам за рахунок фондів зарплати областей ввести в штат обласного управління культури посади старших інспекторів з охорони пам'яток культури [26, с.34].

22 серпня 1968 р. було прийняте рішення Президіуму Ради Міністрів УРСР, яке передбачало створення протягом 1968-69 рр. уточнених списків пам'яток культури загальносоюзного і місцевого значення з основними даними і короткими анотаціями про них.

Для підвищення рівня науково-методичної роботи по обліку, охороні, пропаганді пам'ятників майже в усіх областях республіки відповідно до постанови колегії Міністерства культури УРСР від 18 листопада 1969 р. були створені і працювали відділи охорони пам'ятників культури з 2-3 працівників [28, с.8]

Перспективними планами областей на охорону і збереження пам'яток культури в 1970-75 рр. передбачалися засоби в сумі 7539782 крб. [29, с.5]

У 1970 р. вперше в Україні було видано збірник нормативних актів „Законодавство про пам'ятки історії та культури”. Та законодавча практика почала

орієнтуватися, головним чином, на унікальні пам'ятки культури союзного і республіканського значення. Натомість велика група пам'яток місцевого значення залишалася практично поза правовою охороною. Значною прогалиною була також відсутність адміністративної та кримінальної відповідальності за самовільну перебудову, псування чи знищення пам'яток [20, с.12].

Цього ж року на базі республіканських спеціальних науково-реставраційних майстерень виникло Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління (УСНРВУ) при Держбуді Української РСР [3, с.12]. Органи культури республіки продовжили роботу по складанню списків пам'яток культури українського і республіканського значення, підготовленню до видання каталогів цих пам'яток. За 1970 рік було внесено до додаткового списку 578 пам'яток архітектури [30, с.185].

Та не слід забувати про те, що головна ідея, якою керувалися органи державної влади по відношенню до культових пам'яток, «...в повній мірі „поставити на службу” атеїстичному вихованню безмежний світ пам'яток церковного зодчества» [36, с.4].

У 60-70-і роки пам'яткоохоронна справа в республіці перебувала під дієвим впливом партійно-державних настанов. Практика охорони культурних пам'яток в УРСР „базувалася на створенні державної структури управління та ідеологічного обґрунтування необхідності охорони і збереження саме пам'яток радянської доби”, - підкреслює В.М.Піскун [17, с.7].

Так, у методичних рекомендаціях по виявленню та обліку пам'ятників радянської архітектури за 1969 р. Науково-методичної ради по охороні пам'яток культури зазначається: „Пам'ятники нашої сучасної архітектури не можна відтворити і тому їх збереження повинне бути забезпечене на багато десятиліть і століть. Не слід відмовлятися від постановки того чи іншого пам'ятника архітектури на облік, виходячи з його збереженості” [11, с.3,8].

Нічого подібного ніколи за роки радянської влади не звучало на адресу пам'яток культового призначення! Проблеми збереження культових пам'яток, як і раніше, оголошувалися неактуальними: „... якщо міський чиновник знесе дерев'яний храм, йому ніхто й слова не скаже зверху, а якщо знесе панельне «людиносховище» десятилітньої давності, що перебуває на балансі, його будуть судити” [10, с.17].

Отже, державна політика щодо пам'яток культового призначення визначала особливості їх охорони та характер функціонування. Масове вилучення церковних пам'яток у першій половині 60-х рр. призвело до збідніння історико-культурного фонду України. Поряд із позитивними зрушеннями другої половини 60-х років у справі охорони культових пам'яток і в практиці їх відбудови та використання продовжували мати місце суттєві недоліки. У цілому досліджуваний період відзначається суперечливими процесами у сфері охорони церковних пам'яток.

Джерела та література:

1. Вечерський В. Новий погляд на проблему втраченої архітектурної спадщини // Пам'ятники України: історія та культура, 2001. - №4. - С.2-9.
2. Вечерський В.В. Втрачені святині. - К.: Техніка, 2004. - 176 с.
3. Вечерський В. Реставрація пам'яток архітектури // Пам'ятки України. - 1997. - №1. - С. 10-14.
4. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. - К.: Світогляд, 2005. - 741 с.
5. Дашкевич Я. Охорона пам'яток церковного мистецтва // Розбудова держави. - 2001. - №1-6. - С.66-69.
6. Дзюба І. Проблеми культури в незалежній Україні // Пам'ятки України. - 1997. - №2. - С.16-29.
7. Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990). - К.: Товариство „Знання” УРСР, 1991. - 72 с.
8. Зоц В.А. Культура. Релігія. Атеїзм. - М.: Политиздат, 1982. - 158 с.
9. Косаревский А.И. Охране памятников – системный подход // Строительство и архитектура. - 1987. - №11. - С.20-21.
10. Лихачев Д.С. Боль Отчезства // Огонек. - 1988. - №34. - С.17-18.

11. Методические рекомендации по выявлению и учету памятников советской архитектуры. – М., 1969. – 12 с.
12. Михайловский Е.В. Реставрация памятников архитектуры. – М.: Стройиздат, 1971. – 190 с.
13. Мусієнко П.Н. Подих сивини глибокої. Історико-архітектурний нарис. – К.: Будівельник, 1972. – 80 с.
14. Нестуля О.О. Особливості пам'яткоохоронного руху в Україні 1917-1991 рр. та актуальні завдання збереження історично-культурної спадщини на сучасному етапі // Стратегія українського державотворення: філософсько-політологічний та економічний аналіз. – К. – Полтава, 2000. – С.147-160.
15. Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) // На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Фурмана Д.Е. и о.Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. – 496 с.
16. Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-початок 1990-х років. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с.
17. Піскун В.М. Проблеми охорони та використання культурної спадщини в Україні (середина 70-х років ХХ ст.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 1995. – 204 с.
18. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в ХХ веке // На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Фурмана Д.Е. и о.Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. – 496 с.
19. Распутін В. Проти забуття // Пам'ятки України. – 1988. - №2. – С.25-26.
20. Сообщение постоянной комиссии правления Союза архитекторов СССР содействия охране памятников архитектуры / Под общ. ред. В.Н. Иванова и А.Г. Чинякова. – М., 1965. – 13 с.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 3.
22. Там само. – Оп. 1. – Спр. 312.
23. Там само. – Ф. 5116. – Оп. 10. – Спр. 255.
24. Там само. – Спр. 278.
25. Там само. – Спр. 284.
26. Там само. – Спр. 285.
27. Там само. – Спр. 286.
28. Там само. – Спр. 350.
29. Там само. – Спр. 351.
30. Там само. – Спр. 381.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 5778.
32. Там само. – Оп.31. – Спр.1671.
33. Там само. – Спр. 2148.
34. Там само. – Спр. 2673.
35. Там само. – Спр. 3456.
36. Шамаро А.А. Памятники архитектуры прошлого в атеистическом воспитании. – М.: Знание, 1985. – 64 с.

УЧАСТЬ КОЗАКІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ У ВІЙНАХ РОСІЇ З ТУРЕЧЧИНОЮ ТА КРИМОМ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVII – XVIII ст.

Починаючи з 70-х рр. XVII ст. Росія розпочала довготривалу військову кампанію з метою приєднання Північного Причорномор'я та Приазов'я, які на тоді належали Туреччині й Кримському ханству. За доби Гетьманщини практично в усіх російсько-турецьких війнах брало участь українське козацьке військо, складовою частиною якого був Чернігівський полк.

На першому етапі цієї кампанії козацьке військо І.Самойловича разом із слобідськими полками та російськими вояками здійснило два походи з метою завоювання Чигирин (у 1674-1676 рр.) та два походи з метою його захисту (в